

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссов Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

- ⁶ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч.; Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. – К., 1990.
- ⁷ Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С.76-86; Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // Stratum plus. – СПб., Кишинев, Одесса, 2003-2004. - №1. – С. 206-227; Главенчук А.В. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып.3. – С.51-58; Главенчук А.В. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (по материалам северо-восточного участка памятника) // Человек в истории и культуре. – Одесса–Терновка, 2007. – С.100-110; Главенчук А.В. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13-22 на поселении Анетовка 2 // Stratum plus. – СПб., Кишинев, Одесса, 2005-2009. - №1. – С.225-242;
- ⁸ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч.; Станко В.Н. Охотники на бизона... – С.131; Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита. – С. 25.
- ⁹ Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2. – С.76-86.
- ¹⁰ Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2 // Археология та етнологія Східної Європи. – Одесса, 2002. – С.49-52.
- ¹¹ Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2; Главенчук А.В. Рабочие места для кремневого производства...
- ¹² Главенчук А.В. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя...
- ¹³ Петрунь В.Ф. О мелкоформатном, преимущественно некремнистом камне из промывок культурного слоя поселения Анетовка 2 на реке Бакшала// Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып.3. – С.60, 61, 66.
- ¹⁴ Там же. – С.61.
- ¹⁵ Там же. – С. 60-61.
- ¹⁶ Там же. – С. 60-61.
- ¹⁷ Там же. – С. 59-67.
- ¹⁸ Палеолит СССР. – С. 177, 200, 212.

Д.С. Гордієнко (Київ, Україна)

ВІДНОСИНИ ВІЗАНТІЇ, РУСИ ТА БОЛГАРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ X ст.

Перша половина X ст. в історії Південно-Східної Європи пов'язана з утвердженням могутності на Балканах Болгарії, а також утворенням ранньокіївської держави в Середньому Подніпров'ї за активного візантійського вектору зовнішньої політики. Загалом проблеми русько-візантійських відносин зазначеного періоду досить добре висвітлені в історіографії¹, однак щодо болгарського фактору, то він, як правило, фігурує лише з періоду походів Святослава і добре розроблений у працях П. Каришковського². Натомість щодо першої половини X ст., то лише

Г. Літаврін³ та А. Сахаров⁴ у контексті русько-візантійських відносин припустили наявність політичних контактів Києва з Преславом.

В кінці IX – на початку X ст. болгарський уряд здійснював стабільну владу в районі на північ від гирла Дунаю⁵. Відомо, що вздовж верхньої течії р. Дністер і в районі горішньої Вісли мешкали “білі хорвати”⁶. Окремі східнослов’янські племена поступово заселили південнодунайський регіон⁷, відтак саме в районі Дністра і Дунаю руси і болгари й мали контактувати. Прикметно, що й перші згадки імені “Русь” у німецьких джерелах на позначення етноніма чи мешканців певної території (у варіанті *Ruzarii*) пов’язані саме з районом баварського Подунав’я⁸, де він присутній вже в першій половині IX ст.⁹ Відповідно в процесі консолідації східнослов’янських племен навколо Києва, у сферу інтересу великокнязівської влади мав потрапити і зазначений регіон, де інтереси Києва прямо перетинались з устремліннями Болгарського уряду.

В цей час у центрі боротьби за Придунайський регіон між Руссю і Болгарією перебували племена тиверців і уличів¹⁰, активні дії Києва щодо яких стримував рух кочових племен у західному напрямку в районі Північного Надчорномор’я. Проте “степовий фактор” послабив і вплив болгарського уряду в зазначеному регіоні¹¹. Таким чином, лише на 940-і рр. Києву вдалось підкорити своїй владі зазначені племена¹².

В першій половині X ст. Візантія зміцнила свої позиції на Сході, що мало велике значення для політики імперії на Балканах та у Північному Надчорномор’ї. На середину X ст. Візантія зазнала трьох великих нападів росів (860, 907 та 941 рр.), які здійснювались як морські експедиції, а тому шлях руського флоту проходив уздовж болгарського узбережжя Чорного моря. Отже принаймні без мовчазної згоди болгарського уряду здійснити ці напади для Русі було б проблематично.

Зростання могутності Руської держави викликало занепокоєння у Константинополі, проте для Візантії в першій половині X ст. першочергове значення мали стосунки саме з Болгарією. На відміну від Василя I, Лев VI не мав чітко визначеної закордонної політики, і саме за його правління розгорівся один з найбільших балканських конфліктів – війна з Симеоном Болгарським, коли Візантія була змушена звернутись по допомогу до угрів, які у відповідь на цей заклик тоді вперше втрутились у конфлікт між європейськими державами¹³. Зі свого боку, Симеон звернувся до печенігів, які розгромили угрів і змусили їх відступити в Середньодунайську рівнину, Візантія ж, зазнавши поразки від болгар (896 р.), була змушена виплачувати Симеону річну данину. Однак, зі смертю Лева VI новий імператор Александр одразу відмовився платити данину болгарам. У відповідь Симеон розпочав воєнні дії проти імперії¹⁴, незабаром після початку яких імператор Александр помер (6 червня 913 р.). Регентство над семирічним імператором Константином VII очолив патріарх Миколай Містик.

Правління Симеона (893–927) складає “нову еру”¹⁵ в історії Болгарії. Отримавши добру освіту в Константинополі, засвоївши античні і візантійські політичні доктрини, Симеон прагнув розгромити Візантію і самому стати імператором у Константинополі¹⁶, що надає його війнам особливого характеру¹⁷, адже у Середньовіччі право називатись імперією поєднувалось з правом гегемонії у світі, в якому могла існувати лише одна імперія.

Вже у серпні 913 р. Симеон знову був під мурами Константинополя. Душпастирські листи Миколая Містика не мали жодного впливу на болгарського володаря. Тоді патріарх пригрозив йому союзом Візантії з Руссю, печенігами, аланами і західними турками (уграми)¹⁸, що також було марно¹⁹. Погроза патріарха Руссю ймовірно була обумовлена русько-візантійським союзом, укладеним за договором 911 р. На те, що тоді міг бути укладений мирний і союзницький договір, окрім участі русів у виправі імперії проти арабів Криту, може вказувати і формуляр, за яким грамота імператорів Константина і Романа архонту Русі послалась з печаткою в 2 золотих соліди²⁰, що свідчило про високий статус правителя Русі у візантійській ієрархії народів. Так само з метою виконання статей договору 911 р., за припущенням Г. Літавіна, в проміжку часу 920–922 рр. (під час війни проти Симеона) імператори Роман I Лакапен і Константин VII Порфірогенет вислали грамоту князю Ігорю з проханням допомоги у війні проти Болгарії²¹. На думку В. Ніколаєва, оптимізм погрози Миколая Містика Симеону був обумовлений тим, що тоді між Руссю і Болгарією визрів конфлікт у Придністров’ї через панування над тиверцями і уличами²². Таким чином, погроза патріарха не була цілком безпідставною. До того ж Миколай Містик у своєму посланні мав на увазі реальний “можливий похід (як окрему кампанію) проти Болгарії руських військ із самої Русі”, а не у складі візантійського війська²³, де русичі таки ймовірно були. Хоча це звернення й не досягало своєї цілі, русько-візантійський договір 911 р., за Г. Літавініним, залишався в силі аж до 941 р.²⁴

Попри те, що Симеон переоцінив свої сили, він був просто неспроможний взяти штурмом Константинополь, уряд Миколая Містика капітулював і пішов на значні поступки болгарам. За договором, одна з дочок Симеона мала стати дружиною Константина VII, а сам він отримав титул імператора, правда лише болгарського²⁵. Укладенню досить вигідного договору сприяла блискача перемога Симеона, здобута над візантійською армією 20 серпня 917 р. на р. Ахелой. Тоді ж Симеон зайняв частину Македонії, а себе самочинно проголосив “царем і самодержцем болгар і ромеїв”, а болгарську церкву – незалежною від Константинополя²⁶.

Однак, завдяки палацовому перевороту в Константинополі до влади знову повернулася мати-імператриця Зоя. Новий уряд визнав недійсною шлюбну угоду з Болгарією, а коронацію Симеона юридично неправочинною²⁷. Війна між Болгарією та Візантією в 919 р. розгорілася з новою силою. Візантія була змушена зважитись на енергійний контрнаступ.

Морські сили Візантії очолив Роман Лакапен. Однак і ця виправа зазнала нищівної поразки від Симеона. Проте, попри поразку, Роману вдалось укріпити своє становище всередині держави. Він відсторонив імператрицю Зою від влади, а в травні 919 р. посватав неповнолітнього василевса Константина VII зі своєю дочкою Еленою. Так Роман отримав титул василеопатора, а вже 17 грудня того ж року був проголошений співімператором²⁸. Ці кроки Романа повністю руйнували плани Симеона. Болгарський володар планував новий похід на Візантію, та невдовзі 27 травня 927 р. помер²⁹.

Наступник Симеона Петир негайно уклав мир з Візантією, взамін на що був визнаний царем Болгарії і отримав руку принцеси Марії Лакапени – онуки імператора Романа I³⁰. Таким чином вдалось врегулювати болгарський конфлікт, і протягом певного часу стосунки з Болгарією залишались мирними³¹. Посилились позиції Візантії і в інших слов'янських країнах, та й сама Болгарія попала у сферу візантійської культури.

У Києві також ретельно слідкували за політичною ситуацією у Візантії та на Балканах. Яскравим прикладом цьому є похід 907 р., який виявився зовсім несподіваним для імперії. Руські літописи подають похід як грандіозну виправу Олега на Царгород. Однак, візантійські джерела зовсім не згадують про напад Олега. Ймовірно, якихось значних воєнних сутичок тоді і не відбулось. Як припускає Г. Літаврін, візантійці віддали перевагу мирним діям щодо Русі³² на противагу збройному опору. За літописом, Константинополь виплатив контрибуцію і погодився виплачувати Русі щорічну данину³³.

Велике значення чорноморського ринку для Візантії є загальновідомим. У X ст. активну торгівлю з Візантією вела Русь, що було вигідно не лише Русі, а й Візантії³⁴. Проте, ініціатива у розвитку візантійсько-руських відносин виходила від Києва, який силою зброї поступово утверджував свої права у міждержавних зносинах. Договори Візантії з Руссю 907 та 911 рр. говорять про певну усталену практику політичних та торговельних відносин Русі з імперією. На той час на Русі політика й комерція були тісно переплетеними. Лише центральна влада була спроможною забезпечити власним купцям вигідні торговельні умови з іншою державою, а також забезпечити безпеку купецьким караванам, тому русько-візантійська торгівля й здійснювалась саме великокнязівською владою³⁵.

Таким чином, протягом другої війни Симеона проти Візантії між Руссю й імперією діяв досить вигідний для Києва торговельний договір, яким дорожив давньоруський уряд. Однак на час війни, за припущенням Г. Літаврїна, припиняв свою дію “шлях з варяг у греки”³⁶. Проте джерела не дають підстав для такого висновку. Навпаки, саме функціонуванням русько-візантійської торгівлі по Дніпровському шляху в зазначений період й можна пояснити невтручання в конфлікт між Болгарією і Візантією Русі на боці жодної зі сторін. Підтримка Болгарії могла анулювати русько-візантійський

договір, а виступ проти Болгарії на заклик Миколая Містика міг паралізувати як досить жваві економічні зв'язки з самою Болгарією в районі Нижнього Дунаю³⁷, в яких була зацікавлена Русь³⁸, так і з Візантією, адже частина торгового шляху “з варяг у греки” проходила уздовж болгарського узбережжя Чорного моря, вздовж якого, за даними Константина Порфірогенета, руси мали робити 5–6 зупинок³⁹. Таким чином, на думку Г. Літавіна, договори Русі з греками були опосередковані одночасними угодами Києва з преславським урядом⁴⁰. Зі свого боку й Симеон не міг зашкодити проходженню руських торговельних караванів у Константинополь, інакше він наражався на удар у спину з боку союзника Візантії – Русі, чого Болгарія б тоді не витримала.

Ситуація змінилась за правління болгарського царя Петира, який уклав мирний договір з Візантією. Тому під час першого походу Ігоря на Візантію саме болгари першими повідомили про нього Романа I Лакапена. Відтак не дивно, що в другій виправі на Царгород Ігор наказав печенігам напасти і пограбувати Болгарію⁴¹. Прикметно, що й послі імператора зустріли військо Ігоря на Дунаї – на болгарському кордоні, де і був укладений мирний договір 944 р.⁴² Враховуючи, що з 927 р. Візантія була в мирі з Болгарією, русько-візантійський договір 944 р. сприяв і русько-болгарським як економічним, так і політичним зв'язкам. За припущенням Г. Літавіна, тоді з Петиром Київ уклав договір, без існування якого немислима була й поїздка княгині Ольги в Константинополь⁴³.

Таким чином, у першій половині X ст. спостерігається тісна взаємодія в регіоні Північного Надчорномор'я трьох основних політичних сил: Візантії, Русі і Болгарії. Кожна зі сторін, переслідуючи суто власні зовнішньополітичні інтереси, була змушена зважати на третього гравця в регіоні. Так, прагнучи посилити свої позиції в Північному Надчорномор'ї Русь зачіпала інтереси Болгарії. Тому для Києва важливим було і збереження позицій Візантії на Балканах. Та й з Болгарією Русь була змушена підтримувати дружні стосунки, адже без “згоди” болгар Русь не могла здійснити несподіваного нападу на Константинополь. Тому Ігор не сам пішов з каральною акцією проти Болгарії, а направив печенігів. До урегулювання стосунків з Руссю болгар змушувала і нестабільна ситуація всередині країни по укладенню договору 927 р., який частина болгарської знаті не визнала. Особливо по повстаннях у Болгарії в 928 та 930 рр.⁴⁴ Петир буз змушений зважати на опозиційну партію. До того ж, ці повстання таємно підтримувались Візантією. Тому вже угри без особливих зусиль таки отримали право безперешкодного проходу територією Болгарії в походах на Візантію, що було прямим порушенням мирного договору 927 р. Протистояти ще й Русі Болгарії було не під силу, що змушувало болгарський уряд до більш гнучкої політики на сході. Натомість, для імперії Русь могла стати гарантом політичної стабільності на півночі, на противагу нестабільному союзу з печенігами. Поширення християнства серед руського

населення давало імперії надію й на поширення свого політичного й ідеологічного впливу на молоду державу.

¹ Див., наприклад: Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 61–152; Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 84–259.

² Карышковский П.О. К истории балканских войн Святослава // ВВ. – 1953. – Т. 7. – С. 224–243; Его же. Политические взаимоотношения Византии, Болгарии и Руси в 967–971 гг. Автореферат ... к. ист. наук. – М., 1951; Его же. Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава // ВИ. – 1951. – № 8. – С. 101–105.

³ Литаврин Г.Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX Межд. съезд славистов. – М., 1983. – С. 62–76.

⁴ Сахаров А.Н. За похода на Олег срещу Византия през 907 г. и за първия руско-български договор // Исторически преглед. – 1978. – № 2. – С. 50–81.

⁵ Михайлов Е. За руско-българската етническа граница до края на X век // Годишник на Софийския университет. – София, 1973. – № 3. – С. 195–198.

⁶ Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 155.

⁷ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – С. 130.

⁸ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва: Языки русской культуры, 2001. – С. 18, 20.

⁹ Там же. – С. 25–26.

¹⁰ Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя). Автореф. ... к. ист. наук. – Одеса, 2006. – С. 12, 13.

¹¹ Михайлов Е. Киевская Русия и България през X в. – С. 64.

¹² Сапельняк Т.І. Вказ. пр. – С. 12, 13.

¹³ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и Южных славян / Изд-е второе, испр. – СПб., 1998. – С. 168–169.

¹⁴ Каждан А.П. К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне // Славянский архив. – М., 1959. – С. 23.

¹⁵ Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т. 3. Период Македонской династии (867–1057). – М., 2002. – С. 329.

¹⁶ Успенский Ф.И. Указ. соч. – С. 329.

¹⁷ Острогорський І. Історія Візантії / Пер. з нім. А.Онишка. – Львів, 2002. – С. 236.

¹⁸ Nicolai, constantinopolitani archiepiscopi. Epistolae // PG, 111. – 1863. – P. 153.

¹⁹ Успенский Ф. И. Вказ. пр. – С. 338.

²⁰ Constantini Porphirogeniti. De cerim. – P. 690.21–691.1.

²¹ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С. 68.

²² Николаев В.Д. К истории болгаро-русских отношений в начале 40-х гг. X в. // Советское славяноведение. – 1982. – № 6. – С. 49–55.

²³ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С. 95.

²⁴ Там же. – С. 68.

²⁵ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории... – С. 171.

²⁶ Там же. – С. 171–172.

- ²⁷ Острогорський Г. Вказ. пр. – С. 236.
- ²⁸ Там само. – С. 237.
- ²⁹ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории... – С. 173.
- ³⁰ Острогорський Г. Вказ. пр. – С. 238–239.
- ³¹ Литаврин Г.Г. Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI в. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М.: Наука, 1967. – Т. II. – С. 214.
- ³² Литаврин Г.Г. Византия и Русь в IX-X вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. II. – С. 230.
- ³³ ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 21–22.
- ³⁴ Левченко М.В. Очерки по истории Русско-Византийских отношений. – М., 1956. – С. 18.
- ³⁵ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С. 23.
- ³⁶ Литаврин Г. Культурный переворот в Болгарии и Древняя Русь. – С. 396.
- ³⁷ Див., наприклад: Михайлов Е. Киевска Русия и България през X в. – С. 65; Перхавко В.Б. Древнерусские купцы в Подунавье (по археологическим данным) // Восточная Европа в исторической ретроспективе (К 80-летию В.Т. Пашуто). – М., 1999. – С. 209.
- ³⁸ За археологічними даними діяльність купців з регіону Нижнього Дунаю не зафіксована в Києві, натомість добре простежуються слідки руських купців в зазначеному регіоні (Перхавко В.Б. Указ. соч. – С. 219).
- ³⁹ Constantine Porphyrogenitus. De admanastrando imperio / Ed. Gy. Moravcsik. – Budapest, 1949. – P. 62, 97–104; див. також: Литаврин Г.Г. Древняя Русь. Болгария и Византия в IX–X вв. – С. 72.
- ⁴⁰ Литаврин Г. Культурный переворот в Болгарии и Древняя Русь. – С. 395, 396; Литаврин Г.Г. Древняя Русь. Болгария и Византия в IX–X вв. – С. 71–74. Сахаров А.Н. За похода на Олег срещу Византия. – С. 69.
- ⁴¹ Див.: Николаев В.Д. Указ. соч. – С. 50–55; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С. 77.
- ⁴² ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 35.
- ⁴³ Литаврин Г.Г. Древняя Русь. Болгария и Византия в IX–X вв. – С. 72–74.
- ⁴⁴ Иванова О.В. Восстание 930 г. в Болгарии и Болгаро-Византийские отношения // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 34.